

Nigar Rəhmanova
Azərbaycan Dillər Universiteti

ÜSLUBUN FUNKSIONAL NİTQ NÖVÜ KİMİ MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİ

Açar sözlər: *üslub, nitq, semantika*

Ключевые слова: *стиль, речь, семантика*

Keywords: *style, speech, semantics*

Üslubun funksional nitq növü kimi müəyyənləşməsi prosesi ötən əsrin ortalarından başlasa da onun bir məcraya yönəlib sürətlə irəli getməsi dil hadisələrinə funksional mövqedən yanaşmadan qaynaqlanır. Təbii ki, bu məsələ üçün konkret tarix müəyyənləşdirmək çətindir. N.V.Yartseva qeyd edir ki, bunun səbəbini dilin sırf formal cəhətdən öyrənilməsini ünsiyyətin kommunikativ sisteminin semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasının əvəz etməsində görür [1, s.81].

V.Q.Qak müasir dilçiliyin inkişafının dildə semantikaya və səviyyələrarası münasibətlərə marağın artması ilə səciyyələndiyini göstərir. O yazır: “dilçilikdə dil faktlarının və strukturlarının insan ünsiyyəti təcrübəsində funksional şəraitdə istifadə edilməsinə maraq getdikcə artır. Ona görə də dil hadisələri real kommunikasiya aktlarında, nitqdə və mətnə öyrənilir. Tədqiqatlar dili konkret reallaşdırma şəraitində öyrənməyə yönəldilir [2, s.96].

Müasir dövr linqvistikasında funksional qrammatika, o cümlədən funksional sintaksis və funksional sahə nəzəriyyəsi aparıcı mövqedə gedir. Bu sahələri onların dili xalis formal, taksonomik planda öyrənmək və təsvir etmək çərçivəsi həddlərindən kənara çıxmaq cəhdləri ilə yanaşı, diqqətin dilin müxtəlif səviyyə vahidlərinin funksional semantik əlaqələrinə və onların dilin mətn vahidi kimi ifadə çərçivəsində funksional prosesindəki fəaliyyətinə yönəldilir. “Funksiya”, “funksional”, “funksionallıq”, “funksional yanaşma” terminləri dilçilikdə ən azı iki mənada istifadə olunur. Təbii ki, bu funksiyalar bir-birinə qarşılıqlı nüfuz edir.

Funksional qrammatikanın mərkəzi anlayışlarından biri funksional-semantik kateqoriyalar və ya funksional-semantik sahələrdir. Bu kateqoriyaların əsaslandırılması və öyrənilməsi, şübhəsiz ki, tədqiqatların linqvistikanın formal və struktur aspektdən funksional aspektə doğru inkişafında irəliyə doğru bir addımdır.

Funksional üslubiyyatın inkişafı prosesində onun predmetinə münasibətdə dəyişikliklər baş vermişdir. Ötən əsrin 20-ci illərində əsası qoyulan bu sahəyə ilk növbədə diqqət dil nəzəriyyəsinin üslubi aspektlərinə yönəlmişdi. Əvvəllər funksional üslublar dil funksiyalarının struktur tətbiqi kimi qəbul edilmişdir. Müəyyən dövr keçdikdən sonra funksional üslub fəaliyyətin və ünsiyyətin müxtəlif sahələrinə xidmət göstərən dilin funksional variantları sayılmışdır.

1960-cı illərdə də bu sahə ilə məşğul olan tədqiqatçılar funksional üslubiyyat nəzəriyyəsini vahid konseptual sistemə sala bilməmişdir. Bu dövrdə üslubiyyatın predmeti dil sistemi, bu sistem vahidlərinin funksional potensialı deyil, nitqin

müxtəlif növlərinin işlənməsi olmuşdur. Bu nəzəriyyə əsasında funksional üslubiyyat linqvistik elm olaraq təyin edilir. Bu elm dilin insan fəaliyyətinin və ünsiyyətinin ayrı-ayrı sahələrinə uyğun gələn müxtəlif nitq növlərində funksionallığının qanunauyğunluqlarını, habelə funksional üslubu əmələ gətirən dil strukturları, onlarda dil vasitələrinin seçilmə və birləşmə normalarını öyrənir.

1960-70-ci illərə dair funksional üslubi tədqiqatlar dilçilikdə sistem-struktur paradigmadan kommunikativ funksional paradigmaya keçidi şərtləndirir. Linqvistik üslubiyyatın mühüm kateqoriyası “nitqin sistemliliyi” olur. Bu dövrdə mətn (nitq) ünsiyyət sahəsi daxilində öyrənilir və ona funksional üslubun əsası kimi baxılır.

1980-ci illərə qədər funksional üslubiyyatın əsas məsələləri dilin müxtəlif səviyyə vahidlərinin seçilməsi istifadə olunması, funksional üslubların xüsusiyyətlərini və nitq sistemliliyini (elmi, publisistik-qəzet, bədii və s.) öyrənməyi əhatə edirdi. Məhz bu dövrdə “makro-üslubiyyat nəzəriyyəsi” formalaşır.

Linqvistik üslubiyyatın inkişafının yeni mərhələsi mətn dilçiliyinin və mətn təhlilinin yaranması ilə qoyuldu. Qeyd olunan istiqamətdə tədqiqatlarda funksional-üslubi yanaşmanın əsas prinsipi gözlənilir. Mətnlər ünsiyyət sahəsinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla öyrənilir. Lakin nitq məhsulunun kompozitivliyi, mətn kateqoriyaları və vahidləri daha çox diqqət mərkəzinə çəkilir. Eyni zamanda, tədqiqatçı mücərrədləşdirmə səviyyəsi aşağı salınır. Bu isə dilin funksional-üslubi sisteminin janr səviyyəsini yaratmağa imkan verir. Funksional üslubiyyatın mətnə müraciət etməsi kommunikativ funksional sahənin başqa fənləri (mətn dilçiliyi, sosialinqvistika, psixolinqvistika, linqvopraqmatika və s.) ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişafına zəmin yaratdı. Qeyd edək ki, bu fənlərin öyrəndiyi məsələlər bir sıra nöqtələrdə kəsişir.

Son dövr funksional üslubiyyatda baş verən bu dəyişmələr nəticəsində onun təyininə də münasibət bir xeyli fərqlənir. Müasir funksional üslubiyyat mətn fəaliyyətinin özünəməxsus reallaşma üsullarını və nitq məhsulları tiplərini sosial-mədəni fəaliyyət növlərinin xüsusiyyətlərini öyrənir.

Daha xüsusi nitq məhsullarının baza ekstralingvistik amillərinin araşdırılması təhlilə mədəni-mədəni sahənin yalnız ümumi deyil, həm də spesifik xüsusiyyətlərini də cəlb etməyə imkan verir.

Funksional üslubiyyatda mətnin linqvistik ontologiyası geniş dairəni birləşdirən ekstralingvistik amillərin törəməsi sosial və mədəni reallaşma şəraitini əhatə edir.

Son dövr dilçiliyində biliyin struktur-dil paradigması funksional paradigma ilə əvəzlənir. Funksionalizm meqaparadigması biliyin koqnitiv və kommunikativ paradigmalarını səciyyələndirir. Nəticədə aydın olur ki, koqnitiv proseslər nəzərə alınmadan kommunikasiya prosesi təsvir oluna bilməz. Dil vahidlərinin öyrənilməsinə kommunikativ və koqnitiv yanaşma ilə bağlı tədqiqatlar indi aktuallaşmışdır. Bir zamanlar dili vahidlərin qapalı sistemində öyrənən linqvistika indi dilini nitqin necə yaranması, qavranması və başa düşülməsi prosesində iştirak etməsini, onun insanlararası ünsiyyətin fasiləsiz dəyişən şəraitinə reaksiyasını araşdırır. Ünsiyyət prosesindəki dəyişmələr sosial və mədəni kontekstdən asılı olur. Mətn kommunikativ vahid kimi qəbul edilir.

Funksional üslubiyyatda “mətn” anlayışı dil fenomeni, daha doğrusu, dil sisteminin səviyyəsi olaraq götürülür. “Tam mətn” isə nitq əsəri kimi qəbul edilir.

“Əsər” sözünün semantikasi onu yaradanı və onun yaradıcılıq məhsulu olmasını nəzərdə tutur. Nitq əsəri yaradıcısının ona verdiyi xassələrlə fəaliyyət göstərir və oxucuya təsir edir. Bu xassə və xüsusiyyətlər mahiyyətinə görə sosialdır. “Nitq əsəri “anlayışı hüdudlanmış dil makroobyektini ehtiva edir. Bu makroobyektə məqsədyönlü kommunikativ-nitq və dil fəaliyyəti prosesində konstruktiv təşkil olunur, daxili və xarici formaya malik olur. Məhz tam mətn dil sistemi səviyyəsi olan mətndən fərqlənən xüsusiyyətlər daşıyır. Tam mətn müəllif niyyətini bütünlüklə açır, nitq sistemliliyi ilə səciyyələninir. Onda nitq aktları aşkarlanır, mətnin təyinatı müəyyənləşir. Tam mətn xüsusi şəkildə təşkil olunur. Tam mətni onun məzmun tərəfindən kənarda dərk etmək mümkün deyil. Burada niyyət, konsepsiya, ünsiyyət məqsədi, kommunikatların, subyektin, adresatın bilik fondu kimi kommunikativ amillər, quruluş səviyyəsində isə mətnin təşkili, kompozisiyası, onun açılması, yığılması, qapanması prinsipi və üsulları nəzərə alınmalıdır [3, s.81-89].

Mətdə onun hissələri arasında əlaqə müxtəlif şəkillərdə yaranır. Bu məqsədlə semantik təkrarlardan, koreferentlikdən, mövzu eyniliyindən, tərəfin mövzunu davam etdirmək üçün yeni stimulundan istifadə olunur. Bununla yanaşı, mətnin rabitəliliyini, əlaqəliyini şərtləndirən daha bir əlaqə forması da vardır. Bu əlaqə növü müasir dilçilikdə pragmatik əlaqə adlandırılır. Mətdə işlənən dialoqlarda pragmatik əlaqənin dörd forması özünü göstərir: 1) replikaların illokuativ funksiyaya görə uzlaşması; 2) replikanın nitq aktının uğurluluq şərtinə köklənməsi; 3) replikanın prezumpsiyaya köklənməsi; 4) replikaların diskurs implikaturasına əsaslanan əlaqəsi [4, s.11-12].

Konnotativ münasibətdə olan mətn vahidlərinin ünsürləri, təşkilediciləri arasında əlaqənin iki növü özünü göstərir. Bunlardan biri məntiqi əlaqə, digəri isə qrammatik əlaqədir. Əgər sıra adi sözlər toplusu, ardıcılığı kimi nəzərdə tutulursa, onda kommunikantın çıxardığı konnotativ informasiya məntiqi əlaqəyə əsasən formalaşır. İkinci halda bu sözlər dilin norma və üslubuna uyğun düzülür, onların arasındakı əlaqə qrammatik əlaqə – yanaşma, idarə əlaqələri olur.

Mətnin əsas əlamətləri bunlardır: 1) informativlik; 2) bağlılıq; 3) tamlıq; 4) kommunikativ istiqamətlənmə. Diskursla bağlı aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu əlamətlər diskursun da əlamətləri sırasında yer alır.

Mətnin yaranması prosesində istifadə olunan müxtəlif səviyyəyə aid dil vahidləri mətnin üslubi keyfiyyətlərini formalaşdırır. Onlar həm mətnin ayrı-ayrı hissəsinin əlaqələndirilməsi vasitəsi rolunda çıxış edir, həm də mətnin müəyyən üslubi əlamətlərini, xüsusiyyətlərini əmələ gətirir. Üslubiyyatda fərdi və janr üslubları, ünsiyyət prosesində istifadə olunan müxtəlif dil vasitələrinin ekspressiv-emosional qiymətləndirmə xüsusiyyətlərinin həm paradiqmatik, həm də sintaqmatik planda öyrənilir. Üslub isə dilin differensial fərqlənən növlərindən biridir. Hər bir üslub özünəməxsus lüğət tərkibi, frazeologiyası, digər ifadə vasitələri olan bir yarım sistem təşkil edir [3, s.455-456].

Ədəbiyyat:

1. Яртсева В.Н. От редактора//Проблемы функциональной грамматики. Москва, 1985.
2. Гак В.Г. К типологии функциональных подходов к изучению языка//Проблемы функциоальной грамматики. Москва, 1985.

3. S.Ə.Abdullayev. Qeyri səlis dilçilik təcrübəsi, Victory, Bakı, 2013 s.596.
4. Борисова И.Н. Замысел разговорного диалога в структуре коммуникации. Екатеринбург. Урал, 2000.
5. Məmmədov A.Y. Xarici dilçilikdə MSB// K.M.Abdullayev, Məmmədov A.Y. Məmmədov M.M. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012.
6. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, Советская энциклопедия, 1996.
7. Боров. Ю. Эстетика. Москва, Политиздат 1988.

Summary

STYLE IDENTIFICATION AS A TYPE OF FUNCTIONAL SPEECH

In functional stylistics, the concept of "text" is a linguistic phenomenon, or rather the level of the language system. The "full text" is considered a work of speech. The semantics of the word "work" suggests that it was created and is a creative product. Speech works with the properties given to it by the creator and affects the reader. These properties and characteristics are social in nature. The term "speech work" includes a limited language macro. This macro-object is constructively organized in the process of communicative speech and language activity, has an internal and external form.

Резюме

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СТИЛЯ КАК РАЗНОВИДНОСТЬ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ РЕЧИ

В функциональной стилистике понятие «текст» понимается как языковое явление, а точнее уровень языковой системы. «Полный текст» считается произведением речи. Семантика слова «произведение» предполагает, что оно было создано и является творческим продуктом. Речь работает со свойствами, данными ей создателем, и воздействует на читателя. Эти свойства и характеристики носят социальный характер. Термин «речевая работа» включает в себя ограниченный языковой макрос. Этот макрообъект конструктивно организуется в процессе коммуникативно-речевой и языковой деятельности, имеет внутреннюю и внешнюю форму.

Rəyçi: dos. A.B.Sobor